

MANAS DESTANI'NDA KALMUKÇA İFADELER Kalmyk Expressions in the Epic of Manas

Raşit ÇÖLOĞLU*

ÖZET

Bu makalede Manas Destanı'nda geçen Kalmukça ifadeler incelenmiştir. İncelemede Manas Destanı'nun Radloff varyantı ve Orozvakov varyantı ele alınmıştır. Öncelikle destanda yer alan Moğolca-Kalmukça konuşmalar tespit edilmiş ve konuşmaların destancı tarafından nasıl çevrildiği gösterilmiştir. Ardından bu konuşmaların ve yapılan çevirilerin Moğolca-Kalmukça ile gerçek anlamda ilişkisi incelenmiştir. Daha sonra ise metinde yeralan Moğolca-Kalmukça kavramlar tespit edilerek destandaki anlamı, bağlamı ve doğruluğu değerlendirilmiştir. Destan metinlerinde yeralan ve Kalmukça olduğu iddia edilen sözcüklere tek tek bakıldığında sürekli tekrarlanan az sayıda Kalmukça söz olduğu görülmektedir. Bu sözcüklerin bir kısmının Kırgızca telaffuz özelliklerinden etkilenecek değişime uğramış Kalmukça kelimeler olduğu tespit edilmiştir. Bir kısmının ise Kalmukçanın tınısı taklit edilmek suretiyle türetilmiş anlamsız sözler olduğu anlaşılmıştır. Orozvakov varyantında Moğolca, Kalmukça ve Çince sözlere daha sık yer verildiği halde Moğolca-Kalmukça diyalogların daha kısa ve aynı birkaç sözcükten ibaret olduğu görülmektedir. Orozvakov varyantındaki diyaloglarda geçen Radloff varyantıyla benzer sözler bağlam olarak tamamen farklıdır. Moğolca-Kalmukça diyaloglarda en çok tercih edilen sözler Orozvakov varyantında savaş narası iken Radloff varyantında selamlaşmayla ilgili kalıp sözlerdir. Orozvakov varyantında Moğolca-Kalmukça olduğu iddia edilen günlük hayatla, askerî-idarî yapıyla ve dinî hayatla ilgili geniş bir terminolojiye yer verilmektedir. Bu Moğolca-Kalmukça konuşma ve kavramlar her ne kadar yerinde kullanılmasa ve çoğunlukla anlamsız olsa da destancının Moğolca-Kalmukçanın tınısına yabancı olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu durum Orta Asya'daki etnik temasların bir yansıması olması açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Manas Destanı, Radloff, Orozvakov, Kalmuklar, Moğolca

ABSTRACT

In this article, Kalmyk expressions in Epic of Manas are examined. Radloff variant and Orozvakov variant of Manas were used for analysis. First of all, Mongolian-Kalmyk conversations in the epic were determined and it was shown how the speeches were translated by the epic-teller. Then, the real relationship between these speeches and the translations made in Mongolian-Kalmyk was examined. Then, the Mongolian-Kalmyk concepts in the text were determined and their meaning, context and accuracy in the epic were evaluated. When the words in the epic texts which are claimed to be Kalmyk are examined one by one, it is seen that there are few Kalmyk words that are constantly repeated. It has been determined that some of these words are Kalmyk words that have been affected by the Kyrgyz pronunciation features. It has been understood that some of them are meaningless words derived by imitating the tone of Kalmyk. Although Mongolian, Kalmyk and Chinese words are more frequently used in the Orozvakov variant, it is seen that the Mongolian-Kalmyk dialogues are shorter and consist of the same few words. Similar words with the Radloff variant in the dialogues in the Orozvakov variant are completely different in context. While the most preferred words in Mongolian-Kalmyk dialogues are the battle cry in the Orozvakov variant, the phrases in the Radloff variant are related to greeting. The Orozvakov variant includes a wide terminology about daily life, military-administrative structure and religious life, which is claimed to be Mongolian-Kalmyk. Although this Mongolian-Kalmyk speech and concepts are not used appropriately and often mean nothing, at least it shows that the epic-teller is not unfamiliar with the Mongolian-Kalmyk tone. This situation is very important in terms of being a reflection of ethnic contacts in Central Asia.

Keywords: Manas, Radloff, Orozvakov, Kalmyks, Mongolian language

*Dr., Erciyes Üniversitesi, rasitcologlu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8560-6463

Geliş/Received: 13.04.22 Kabul/Accepted: 24.05.22

Çöloğlu, R. (2022). "Manas Destanı'nda Kalmukça İfadeler", *BELGÜ*, Sayı 6, ss. 35-43

Giriş

Manas Destanı'nda Kalmuklar, Kırgızların en büyük düşmanlarıdır. Karşılıklı saldırılar halinde süren uzun mücadelelerde Kırgızlar kimi zaman Kazaklar gibi Müslüman-Türk halklarıyla ittifak kurarken Kalmuklar da Mançu, Kıtay ve Şibe gibi halkların desteğini alır. Manas Destanı'nda Kalmuk ve Oyratlar dışında karışık bir şekilde geçen Kidan, Mançu, Şibe, Tungus ve Kıtaylar epik düşmanlardır ve Kalmuklar kadar net bir varlıkları yoktur. Bu halkların dışında Manas Destanı'nda Moğol kökenli Anggürö, Argın-Sümön, Bayıng, Bang, Baarın (Bahrin), Butalaç, Dağır (Dahur), Danggit (Döböt), Caba (Cabay), Kangu, Manggübö, Manggit, Monggol (Manggul), Noygut, Oronggin ve Soloon gibi halklara da yer verilir (İsakov, 2009, s. 43).

Kalmuklar/Oyratlar Batı Moğollarındandır. İlk vatanları Baykal gölünün batıyken daha sonra Hövsgöl Gölü, Hungui ve Zavhan Nehri bölgelerine göç etmişlerdir. Daha sonra Altay dağları, Tarbagatay, Balkaş gölü, İli ve İrtiş boylarına hâkim olan Kalmuklar 1399 yılından itibaren doğu Moğolları olan Halhalardan ayrılarak bağımsızlarını ilan etmişlerdir. Uzun yıllar Halha Moğollarıyla çekişmeler yaşayan Kalmuklar Rus topraklarına göç ederek Rusların kontrolünde Yayık'tan Don nehrine ve Kafkasya'ya kadar yayılmışlardır (Kalan, 2005, ss. 7-13). 1634 yılında Cungar Hanlığını kuran Kalmuklar hanlıklarının Çin'deki Mançu kökenli Qing hanedanlığı tarafından yıkıldığı 1755 yılına kadar Doğu ve Batı Türkistan'da hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu süreçte başta Kazak ve Kırgızlar olmak üzere bölgedeki Türk topluluklarının topraklarını işgal edip ciddi kayıplar vermelerine ve vatanlarından göç etmelerine neden olmuşlardır. Kalmukların bu işgalleri bölge Türklüğünün hafızasında derin izler bırakmıştır. Kalmuklarla yapılan savaşların hatıralarını bilhassa Kazak ve Kırgızların halk edebiyatında görmek mümkündür.

Siyasi birliklerinin dağılmasının ardından Kalmuklar Orta Asya ve Kafkasya'nın pek çok yerinde irili ufaklı topluluklar şeklinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kalmukların önemli bir kısmı Rusya'ya bağlı Kalmukya Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Cungar Hanlığı'nın yıkılmadan önceki merkezi sayılan Doğu Türkistan'ın kuzey ve batı bölgelerinde de Kalmuklar kendilerine ait yerel yönetimlerde yaşamaya devam etmektedir.

Kazakistan ve Kırgızistan'da da dağınık bir şekilde yaşayan önemli bir Kalmuk nüfus vardır. Buradaki Kalmuklar dil ve kültür olarak Kırgız ve Kazaklarla neredeyse tamamen kaynaşmış ve İslam'ı benimsemiş durumdadır. Issık Göl ve Karakol'da yaşayan ve Sart-Kalmak adıyla anılan Kalmukların günümüzdeki Kırgız şecerelerinde artık bir Kırgız boyu olarak yer alması bu kaynaşmanın boyutlarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Öte yandan Sart-Kalmakların içinde Solto, Bugu, Sarıbağış, Cediger, Çerik ve Moñkuş gibi çok sayıda Kırgız boyu da mevcuttur (Alimov, 2014, ss. 243-244).

Kalmukça bir Batı Moğol dilidir. XVII. asırdan itibaren yaşanan büyük göçler nedeniyle Kalmuk ve Oyrat ağzı şeklinde iki farklı kolda gelişmeye başlamıştır (Alimov, 2014, s. 247). Nüfusu 300 bin civarında olan Doğu Türkistan Oyratları ile 180 bin civarında olan Kalmukyalılar Kalmukçayı günümüzde en fazla kullanan topluluklardır. Moğolistan'ın resmi dili olan Halha Moğolcası Kalmuk ve Oyrat Moğolcasıyla benzerdir.

Kırgızistan'da ise Kalmukçanın 1930'larda bile kullanım alanının çok dar olduğu düşünülmektedir. Sovyetler döneminde yapılan son nüfus sayımına göre Kırgızistan'daki Kalmuklardan ana dilini bilenlerin sayısı yalnızca 387 kişidir. Günümüz Kırgızistan'ında Kalmukçayı iyi bir şekilde kullanan kişi sayısı ise kaynak kişilerden edinilen bilgilere göre yalnızca 40-50 civarındadır. Kalmukçayı iyi konuşanlar ise yine de aile içi iletişimde Kırgızçayı tercih etmektedir (Alimov, 2014, ss. 246-247). Bu durum artık Kırgızistanlı Kalmuklar tarafından bile

konusulmayan bir dile günümüz Kırgızlarının neredeyse hiç aşına olmadıklarını gösterir.

Kırgız ve Kalmukların savaş ve işgalle başlayan temasları yaklaşık son 250 yıldır komşu ve akrabalık seviyesinde devam etmektedir. Bundan dolayı Kırgızlar, Kalmukları daha yakından gözlemlene ve tanıma fırsatı bulmuşlardır. Her ne kadar destancıların Moğol ve Kalmukların dillerine ve dinlerine dair kavramlara yaptıkları atıflar çoğu zaman doğru anlamda ve imlada değilse de Moğolca-Kalmukçanın Kırgızların kulağına nasıl geldiği ve neye benzediğini görmemizi sağlaması açısından dikkate değerdir.

Türkiye'de Manas Destanı'nda yer alan Moğolca-Kalmukça ifadeler hakkında yapılan çalışmalar bir hayli sınırlıdır. Konuya ilk kez Gülten Küçükbasmacı, "Selamlaşma Sözleri Açısından Manas Destanı" başlıklı makalesinde değinmiştir. W. Radloff'un derlediği Manas Destanı'nın Naciye Yıldız çevirisinden alıntı yapan Küçükbasmacı, Almambet ve Kökçö'nün karşılaştığı sahneyi ele alarak farklı dillerdeki selamlaşmaların da farklı olacağına işaret etmiştir. Makalenin geri kalanında ise yazar destandaki diğer Kalmukça selamlaşmaya (Közkaman Bölümü) temas etmemiştir (Küçükbasmacı, 2015, ss. 1684-1685).

Bu çalışmada Moğolca-Kalmukça ifadelerin farklı destancılar tarafından nasıl algılandığını incelemek için Manas Destanı'nın Radloff ve Orozbekov varyantları dikkate alınmıştır. Ayrıca diyaloglar dışında Kalmuklara dair Orozbekov varyantında yer alan ifadeler günlük hayatla ilgili kavramlar, askerî-idarî kavramlar ve dinî kavramlar şeklinde sınıflandırılmıştır.

Manas Destanı'nda Kalmukça Konuşmalar

Radloff varyantında Kalmuk beyi Kara Han'ın oğlu Almambet obasından ayrılarak Kazak ve Kırgızların yaşadığı, Oyrat topraklarının sınırındaki Issık Göl'e gittiğinde Kazak beyi Kökçö ile karşılaşır. Bir Kalmuk prensini aniden karşısında gören Kökçö korkar. Bu sırada Almambet Müslüman olduğunu anladığı kişiyle tanışmak ister ve Kalmukça "Altay! Altay!/Cabı! Cabı!/Möndü! Möndü!/Kalakaykaşka!/Biçiksoloon!"¹ der. Kökçö bu sözlerden hiçbir şey anlamadığını belirtir. Bunun üzerine Almambet Kırgızca konuşmaya başlar ve söylediği Kalmukça sözleri açıklar. Almambet, "Altay Altay, sağ mısın? (amansıñbı?); CabıCabı, iyi misin? (cakşısınbı?); KalakayKaşka, hanın var mı (kanıñbarbı?), BiçikSuloon ise törön var mı (törönbarbı) demektir" der ve Kökçö'den öldükten sonra kurtuluşun yolunu sorar. Kökçö de Almambet'e kurtuluş yolu olarak İslam'ın gereklerini anlatır (Yıldız, 1995, ss. 542-545).

Buna göre Kazakların beyi Kökçö komşu halk olan Kalmukların dilini selamlaşma seviyesinde dahi bilmemektedir. Diğer yandan Almambet'in ilk başta söylediği sözlerden "Möndü"nü Kökçö sormaz ve Almambet de yaptığı açıklamada bu söze yer vermez. Buradan yola çıkarak Kökçö'nün en azından Kalmukça "merhaba" (Alimov, 2014, s. 250) ve Halha Moğolcasında selamlaşmakla ilgili olarak "sağlık; sağlıklı ve iyi halde oluş; sakin, huzurlu" (Lessing, 2003a, s. 836) anlamına gelen "Möndü/mendü" sözünü anladığını düşünebiliriz.

Destancının "Sağ mısın?/amansıñbı?" şeklinde çevirisini verdiği "Altay" kelimesinin Türk tarihinde önemli bir yeri olan Altay dağlarıyla ilgili anlamı Moğolcada da aynıdır. Bunun yanında Altay kelimesinin "altın" anlamına gelen "altan", altın kaplamak anlamına gelen "altala" benzeri kelimelerle ilişkisi bulunmakla beraber selamlaşmada kullanılan ve "sağ mısın?" anlamına gelen bir karşılığına rastlanılmamaktadır (Lessing, 2003a, s. 53).

"Kalakaykaşka" yani destanda "Hanın var mı?/Kanıñbarbı?" anlamında

¹Soloon, Orozbekov varyantında Moğolca askeri bir rütbedir.

çevrilen ifadeler ise Moğolca sözlüklerde bulunamamıştır.

Yine destancı tarafından "İyi misin?/Cakşısınbı?" şeklinde çevrilen "cabı" sözünün Moğolcadaki selamlaşmayla ilgili ifadeler arasında yer almadığı görülmekle birlikte Moğolca "yabu-" yani "gitmek, yürümek; ayrılmak, uzaklaşmak" (Lessing, 2003a, s. 671) sözüyle ilişkisinin olabileceği, yolda karşılaşılan bir Moğol veya Kalmuka ne yaptığı sorulduğunda bu kelimenin yer aldığı bir cevabın duyulabileceği düşünülebilir.

Almambet'in söylediği "Biçiksoloon" sözünün anlamı ise Moğolca anlamından bambaşka şekilde "törön" yani "beyin, efendin var mı?" olarak verilmiştir. Ancak "biçig" sözü "yazılı herhangi bir şey; yazı sistemi, yazı, el yazısı; kitabe, yazıt" gibi anlamlara gelmekte olup "törö" ile hiç de alakalı değildir (Lessing, 2003a, s. 162).

Karşılaşma sahnesinde yeralan Kalmukça sözlerin baş harfleriyle Kırgızca karşılığı olan sözlerin baş harflerinin aynı olması (Altay Altay/Amansıñbı; Cabı Cabı/Cakşıbı; Kalakay Kaşka/Kanıñ Barbı) dikkat çekicidir. Destancı muhtemelen bir yerlerden duyduğu ama anlamını bilmediği Moğolca-Kalmukça kelimeleri baş harfleri benzer olan ve selamlaşmada kullanılan Kırgızca sözlerle eşleştirmiştir.

Radloff varyantında Kalmukça konuşmaların olduğu bir başka yerde Coloy ile Manas'ın savaşında Coloy ve oğulları Ökök Bolot ve Törö Bek'in öldürüldüğü sahnedir. Onların öldürülmesinin ardından orada bulunan Kalmuk halkının şöyle dediği belirtilir: "Möndü! Burut saydı!/Cabı! Burut saydı!". Gürsoy-Naskali bu dizeleri "Möndü! Burut bağışladı."/ "Cabı! Burut bağışladı dediler" şeklinde (Gürsoy-Naskali, 1995, s. 150); Yıldız ise "Möndümurut sançtı, demiş/Cabımurut sançtı, demiş" şeklinde aktarır (1995, s. 737).

"Möndü", yukarıda belirttiğimiz gibi "Merhaba" anlamına gelen Kalmukça "mendü" sözünden gelmektedir. "Burut" ise Kalmukların Kırgız anlamında kullandığı bir kelimedir². Gürsoy-Naskali'nin "bağışladı", Yıldız'ın ise "sançtı" şeklinde aktardığı Moğolca-Kalmukça "saydı" sözü Moğolcadaki "sayd-" yani "iyi olmak, iyileşmek; (Mo.) tekrar iyi ilişkiler içinde olmak, (eski bir düşman ile) barışmak" (Lessing, 2003b, s. 1026) kelimesinden geliyor olabilir. Nitekim hanları yenilen Kalmuklar "Burut saydı!" diyerek Kırgızlarla barışmak istediklerini belirtmiş olabilirler.

"Cabı" sözünün ise destanın kendi içinde verilen karşılığına göre iki kere tekrarlandığında "İyi misin?" demek olduğu görülecektir ki buradan Kalmukların Kırgızlardan af istediğine dair bir anlam çıkarmak güçtür. Ancak destanın akışı içerisinde dinleyici Kalmukların bu yönde bir talepleri olduğunu düşünecektir.

Bu sahnede Kalmukların sözlerini Kırgızlar anlamış görünür ve ne söylediklerine dair soru sormazlar. Adamlarıyla konuşan Manas ise nihayetinde Kalmukların yağmalanmasını ve Coloy'un kızlarının ganimet olarak alınmasını emreder.

Radloff varyantında Kalmukça konuşmaların yer aldığı bir diğer sahne ise geçmişte bir saldırı sırasında Kırgızlardan koparak Kalmukların bölgesine göç etmek zorunda kalan ve onların içinde asimile olan Közkaman isimli Manas'ın kötü niyetli bir akrabasının çocuklarıyla birlikte Talas'a geldiği bölümde yer almaktadır. Almambet uzaktan gelen yabancı bir çocuk görür ve Manas'ın çorolarından Kırgın Çal'a gidip bunun kim olduğunu öğrenmesini ister. Bu yabancı çocuğun gelişinin tasviri bile Moğolcayı anımsatır türdendir: "Engge denge yelıyor diyor/ Ombıdombı yelıyor diyor". Kırgız Çal atını koşturarak çocuğu yakalar ve çocuk "Möndü, möndü, möndü/Körkü, körkü, körkü/Sayın, sayın, sayın/ Altay, altay, altay" der. Çocuğun dediklerinden hiçbir şey anlamayan

²Burut kelimesi hakkında bkz. Coldoşev (2014) "Burut Etnik Adı Üzerine".

Kırgın Çal çocuğa "Sen esselamdan selam desene!/ Ben aleykündenaleyküm selam desem!" der. Çocuk ise "Selamını bilmiyorum/ Aleykümü bilmiyorum" der ve söylediği Kalmukça sözleri açıklar: "Altay, Altay", Sağ mısın? (Amansıñbı?)/ "Körkü, Körkü"/ Görüştün mü (Körüştüñbü?)/CabıCabı, İyi misin? (Cakşısınbı?) demektir (Yıldız, 1995, ss. 751-752).

Kalmuk çocuk konuşmanın başında söylediği "möndü" ve "sayın" sözlerini açıklamazken konuşması içindeyer almayan "cabı" sözünü açıklamasına eklemiştir. Buradan destancının Moğolca-Kalmukça diyalogları düzensiz ve ezbere kalıplar şeklinde söylediği anlaşılmaktadır.

Bu diyalogda da tıpkı Almambet ile Kökçö'nün karşılaşmasında olduğu gibi Kalmukça sözlerin baş harfleriyle Kırgızca karşılığı olan sözlerin baş harflerinin aynı olması dikkat çekicidir.

Kalmuk çocuğun başta söylediği ancak açıklamasını yapmadığı "sayın" sözü ise Moğolca "sayn" yani "iyi; güzel, hoş" (Lessing, 2003b, s. 1026) sözünden gelmektedir. Günümüz Moğollarının yaygın selamlaşması olan "Saynbaynauu?"³ (Nasılısınız?) kalıbında da bu kelime kullanılır. Destancının karşılaşma sırasında gerçekleşen bir diyalogda "sayın" sözüne yer vermesi kendisinin veya destanı öğrendiği usta manasçının Moğol-Kalmukların çevresine yabancı olmadığını göstermektedir ki bu durum Kalmuklarla yüzyıllar boyunca mücadele etmiş, sonrasında da onlarla iç içe yaşamış Kırgızlar için sıra dışı bir durum değildir.

Köz Kaman'ın çocuklarının adları da Moğolcadan etkilenmiştir. Kökçögös, Börbölçün, Dörbölçün, Çağanday ve Aganday olan bu isimlerin bir kısmının Kırgızlar için yabancı isimler olduğunu ve düşmanlarını çağrıştırdığını Manas'ın eşi Kankey'in ifadelerinden anlamaktayız. Kanikey, Kalmuklardan gelen akrabaları konusunda Manas'ı uyarırken "Bunlardan Manas'a yurt olmayacağını, böyle isimleri olan kişilerden hayır gelmeyeceğini" söyler (Yıldız, 1995, s. 763).

Orozbekov varyantında ise Almambet'in Kökçö ile karşılaşmasında Moğolca-Kalmukça bir konuşma geçmez. Ama Radloff varyantından tanıdık olduğumuz Moğolca-Kalmukça konuşmaları Orozbekov varyantında Soorondük oğlu Almambet'in yaşadığı yer olan Tunşa şehrinden kaçarken ona saldıran Kalmuklardan duyarız.

AlmambetLamaizmi reddettikten sonra Kalmukların saldırısına uğrar. Puthanede başlayan savaş sırasında Almambet yüzlerce Kalmuk ve Kıtayı öldürür. Bu sırada Kalmuklar tapınaktaki büyük çanı çalar ve Tunşa şehrindeki herkesi savaşmaya çağırır. Atına binerek gelen Kalmuklar arasında Coloy da vardır. Almambet mızrak ile Coloy'u atı Açbuudan'ın üzerinden düşürür ve önünü kesmeye çalışan daha yüzlerce Kalmuku öldürüp şehirden kaçır. Almambet kaçarken ardından gelen Kalmukların seslerini işitmektedir: Cabuu, cabuu, cabuu - diye, /Cabuu demek ne demek? /Möndü, möndü, möndü - diye, /Möndü denen nasıl söz? / Ağzına taş dolsun kâfirin, /Müslümanı yaratan, /Hüda yok, yalan - diye, /Horluk etmeyip bizi yaratan /Koruyup kendi kollayan - diye, /Paynamöndü nidası, /İşte böyle kötü söz (Orozbekov, 2017b, ss. 898-899).

Almambet Tunşa şehrinden kaçarken peşine düşen Kalmukların konuşmalarını artık bir yabancı dil gibi duyar ve garipser. Bu durum Almambet'in o andan itibaren artık kendi halkına yabancılaştığının, onları ötekileştirdiğinin bir işaretidir.

Orozbekov varyantından "Möndü" veya "Möndüpayna" sözü daha çok bir savaş narası olarak söylenirken Közkaman ile Kırgızların karşılaşmasında "Möndüpayna" selamlaşmada da kullanılır (Orozbekov, 2017b, s. 1262). Yani destan metni içindeki Moğolca-Kalmukça sözlerin anlamlandırılmasında

³Motamotçevirisi "İyilik var mı?" şeklindedir.

tutarsızlık söz konusudur. Yine “Cabuu” sözü de Radloff varyantında bir yabancıyla karşılaşma anında Kalmukların söylediği sözlerdenken Orozbekov varyantında savaş narası olarak geçmektedir.

Orozbekov varyantında Radloff varyantındaki gibi Coloy'un ve çocuklarının öldürüldüğü bir bölümün olmamasından dolayı Kalmukların Kırgızlardan Moğolca-Kalmukça aman dilediği bir sahne de yer almamaktadır.

Orozbekov varyantında Kalmukça sözler daha çok Kırgız ve Kalmuklar arasında gerçekleşen savaşlar sırasında geçmektedir. Bu sahnelerde yeralan sözler ise daha çok “Möndü/ Möndüpayna” ve “Cabuu”dan ibaret gibi görünmektedir (Orozbekov, 2017a, s. 884, 961; 2017b, s. 898; 2017c, ss. 127,716, 858, 1299).

Orozbekov varyantında Radloff varyantında yer almayan Çince bir selamlaşma da vardır. “Kooma” şeklinde yeralan bu selamlaşma Mandarin Çincesindeki “Nasılsın?” anlamına gelen “Nihaoma”dan gelmiştir. Metinde “kooma” selamı düşmanla özdeşleştirilmiştir. Bu selamı verenler Kıtaylar iken bu selamdan anlamayanlar da düşman Kırgızlardır. Destanda Kırgızlar bu selamı Kırgızca “evet” anlamına gelen “ooba”ya benzetmekte (Yudahin, 1998) ve “kooma”ya karşılık olarak bunu söylemektedirler. Bu da onların Kıtay olmadığını ortaya çıkarmaktadır: Eski kale kalıntısı/Virane şehirde dam olur./İşte o dama girince/Doru kuyuksuz binek atı olan,/Keçeden üst giyimi olan,/Yarım kulaç borkü olan,/Kalender misali duruşu olan,/Selam verirsin “kooma” - diye,/Sen alırsın “ooba” - diye,/Bir şey dedirmeden dilini kes,/Konuşturmadan gözünü deş,/Bağırttırmadan başını kes (Orozbekov, 2017a, s. 322).

Bir başka sahnede de Koşoy Han karşısındakinin Kıtay mı yoksa Kırgız mı olduğunu anlamak için ona “Kooma” şeklinde soru sormakta ve bu sorunun Kıtayca cevabı olan “İlaylama”yı söyleyenin düşman olduğuna hükmetmektedir: Han Koşoy baktı/“Kooma!” - diye, söyledi,/İlaylama - diyene kadar,/Koşturup varıp/ Er Koşoy/ Gırtlığından yakaladı,/Boğacak gibi kavradı (Orozbekov, 2017a, s. 329).

“İlaylama” muhtemelen Lamaistlerin dinî liderinin adı “Dalay Lama” kelimesinden türetilmiş bir söz olmakla birlikte Çince bir selamın karşılığı olarak verilmesi garip bir durumdur. Başka bir yerde de “Kooma”nın “İlaylama”ya çok benzeyen ve dinî bir anlamı olduğu tahmin edilen “Laaylama” ile birlikte kullanıldığı görülmektedir: Bitkin düşmüş bir ihtiyar gelmiş,/Laaylamakooma - diye/Kıtayca selam verdi./Öfkelenip Boz Uul:/“Ağzına taş!” - dedi./Göründü Boz Uul gözüne,/İhtiyar da sinirlendi/O Boz Uul'un sözüne (Orozbekov, 2017c, s. 292). Bir diğer yerde ise “Kooma”ya “Sooga” şeklinde de cevap verildiğini görmekteyiz: Almambet girdi “Kooma” - diye/Adamlar beklediler “Sooga” - diye (Orozbekov, 2017b, s. 868).

Manas Destanı'nda Kalmukça Kavramlar

Orozbekov varyantında Moğolca-Kalmukça taklit edilerek oluşturulmuş önemli sayıda kavrama yer verilmiştir. Diyaloglar dışında kalan bu sözcükler ana hatlarıyla günlük hayatla ilgili olan kavramlar, askerî-idarî kavramlar ve dinî kavramlar şeklindedir. Günlük hayatla ilgili kavramların bir kısmı şu şekildedir:

Albartotu: Destanda Tibet-Moğol yalkısının bir türüdür (Orozbekov, 2017a, s. 1038). Metinde yalnızca bir defa geçmektedir (2017b, s. 661).

Otogo: Destanda, Kıtay ya da Kalmukların üst düzey yönetici ve pehlivanlarının baş giyiminde takılı olan mücevher taşının adı olarak kullanılmıştır (Orozbekov, 2017a, s. 1047). Metinde ak ve gök renkli olduğu; ayrıca *dinse*, *şökülü* ve *omuzluk* gibi diğer giyimlerle birlikte kullanıldığı belirtilmiştir (2017a, ss. 343, 453, 731, 893, 898; 2017b, ss. 372, 401, 768, 931, 1214; 2017c, ss. 290, 304).

Destanda Kalmuk ve Çin yönetim sistemindeki askerî ve idarî rütbelere

dair birçok unvan kullanılmıştır. Bu unvanların çoğunun arasındaki hiyerarşi destanda açıkça belirtilmemiştir. Yine destanda Moğol-Kalmuklara ve Çinlilere ait askerî ve idarî unvanların çoğu özel bir isimle birlikte yer almaktadır. Bir kısmı tek başına bir kısmı ise ardı ardına sıralanan bu unvanlardan öne çıkanlar şöyledir:

Ambal: Çin Türkistanı'nda kaza amiri için kullanılır (Orozbekov, 2017a, s. 1038). "Ambal Çulu büyüğüne", "Kıymetlim Merkiambal var", "Ulangı, Köygürambal", "Ambal Kuban'ın elinden", "Şimdi Ambal Kultka'nın", "Keygür, ambalDebeği" (2017a, ss. 793, 855, 888, 969, 1014); "Kaldarambal derler imiş", "Ambal imiş Sokuluk" (2017b, ss. 346, 414).

Ban ban: Çin ve Kalmuklarda idari yönetim sistemindeki askerî yüksek rütbeye sahip kimse için kullanılır (Orozbekov, 2017a, s. 1039). Destanda hiçbir özel isimle birlikte yer almaz.

Can Cun: Kalmuklarda askerî bir rütbedir. "Kuban adında can cun var/ Can cunumKulus gelsin - diye", "Toktoluk adında can cun var", "Altan can cunun ordusunda", "Torgoy adındaki can cunum,", "Tulus adındaki can cun var", "Beyşekel adında can cun var", "Kongur can cun beyi var", "Arsı can cun öldü, - deyip," (Orozbekov, 2017a, ss. 756,769, 775, 854, 855, 859, 920, 947); "Arada Arsı can cuna", "Kaçıp Kaşkel can cunu", "Şamınşaa can cun bahadır-dedi", "Kegeti isimli can cunu", "Turgay can cunnerdesin", "Tasıla adlı can cunu", "Müdünaala can cunu" (2017b, ss. 53, 102, 132-133, 157, 482, 531); "Can cun imiş Çimkirik" (2017c, s. 103).

Çıytay: Çince ve Kalmuklarda bir rütbedir (Orozbekov, 2017a, s. 1043). "Şiloon denen çıytaya" (2017b, s. 82).

Dan dun: Çinli idarecilerin kullandığı bir unvandır (Orozbekov, 2017a, s. 1039). "Orçun Dan Dunun beri tarafı" (2017a, s. 175).

Dorgo: Daruga, Kalmak yöneticisi. Köy işlerini idare eden, haber getirip götürün, emirleri halka duyuran kişinin kullandığı unvandır (Orozbekov, 2017a, s. 1043). "Canguşdorgo denilenden" (2017b, s. 193).

Dootay: Çince ve Kalmuklarda bir rütbedir (Orozbekov, 2017a, s. 1043). "Altan, Kultandootaylar", "Kulpan, Şibendootayın" (2017a, ss. 756, 766); "DootayArdalık başta olarak", "Batalıkdootay baş olup", "Ketegidootay gel-dedi" (2017b, ss. 26, 68, 132).

Duudu: Çin idari yönetim sistemindeki yüksek rütbeye sahip kimse demektir (Orozbekov, 2017a, s. 1043). "Kemin adında duudu var", "Tekes adlı duudusu", "DuuduOrgo'nun durmuş", "Kaşkelduu dunuz öldü", "DuuduKultka hanımız" (2017a, ss. 564, 667, 795, 902, 945); "Torgoyduudu bahadır", "Alanmıdondudu" (2017b, s. 132, 152); "Çamçoo'nunduudusuMadıroon" (2017c, s. 324).

Kalday: Radloff varyantında da yer alan bu unvan (Yıldız, 1995, ss. 731, 34, 35) Türkistan Moğollarından bir idarî rütbedir (Orozbekov, 2017a, s. 1045). "Katkal adlı kaldaya", "Kulutka denen kalday var", "Kaşkeladında kalday var", "Küngöy'ün Soorunkaldayı", "İlebin, Kaşkelkaldayı", "Şamın Şah adındaki kaldayı", "Burkan adındaki kaldayı", "Karakeçekaldayı", "Öldürüp kaldayKeymen'i", "Yakaladı Tutkuykaldayı" (2017a, ss. 646, 756, 769, 771, 793, 888, 933, 983, 1013, 1017); "Şamşıkalday gitmiş", "Önümde Kapalkaydayı", "Bahadır Çulu kaldayı", "Sıpuş isimli kaldayı", "Biçare kalday Dugul'u" (2017b, ss. 101, 128, 201, 205, 481); "Sokuluk adında kaldayı", "Bey Koñurbaykaldaya" (2017c, ss. 152, 865).

Soloon: Hem bir yerleşim adı⁴ hem de bir askerî rütbedir. "Soloon başı

⁴ "Soloon'dan var Alooke"

Danay'ı" (Orozbekov, 2017b, s. 332); "Soloon başı Soorondük" (2017c, s. 850).

Sundun: Kalmuklarda bir idari makamdır (Orozbekov, 2017a, s. 1050). "Altiñ denen bir sundun" (2017a, s. 814); "Kubayıs sundun varmış" (2017b, s. 26).

Bunun yanında Radloff varyantında geçen "Meçin" ve "Zaysan" gibi Kalmuklar için kullanılan askerî unvanlara Orozbekov varyantında rastlanmamaktadır (Yıldız, 1995, s. 731).

Orozbekov varyantında Kalmukların kullandığı belirtilen birçok askerî ve idarî unvana yer verilirken Kalmuk hanlarının ve veliahtlarının yaygın bir şekilde kullandığı "Taişi/taycı" (Lessing, 2003b, s. 1189) unvanının hiç geçmemesi dikkat çekicidir.

Manas Destanı'nda Moğol-Kalmukların dinî inancı olan Lamaizm'le ilgili de birtakım ifadeler sık sık yer verilmektedir. Bunların başında Kalmuk savaşçıların düşmanlarıyla savaşırken kullandıkları "Layla Malum" ve "Laylamaluu" gelmektedir. Lamaistlerin reenkarnasyon yoluyla her seferinde yeniden dünyaya gelen dinî önderleri Dalay Lama'dan esinlendiğini düşündüğümüz bu ifadeler Moğolca sözlüklerde rastlanmamaktadır.

Bunun dışında destanda Kalmukların kutsal kitabı anlamında kullanılan "Biçik" yukarıda da değindiğimiz gibi Moğolcada "yazılı herhangi bir şey; yazı sistemi, yazı, el yazısı; kitabe, yazıt" gibi anlamlara gelmektedir (Lessing, 2003a, s. 162). Bu açıdan "Biçik" in destan içindeki kullanımı sözcük anlamıyla tutarlıdır.

Manas Destanı'nda karşımıza çıkan bir diğer Lamaist kavram ise "Burkan"dır. Burkan veya Burhan⁵, Lamaizmde "Buda" anlamında kullanılmaktadır (Lessing, 2003b, s. 1694).

Sonuç

Manas Destanı'nda Kalmukçayı anımsatan birçok ifadeye yer verilmiştir. Moğolca-Kalmukça ifadeler Radloff varyantında daha çok önemli karşılaşmalar olduğunda, Orozbekov varyantında ise daha çok savaş sahnelerinde bulunmaktadır.

Destan metinlerinde yeralan ve Kalmukça olduğu iddia edilen sözcüklere tek tek bakıldığında bunların bir kısmının Kırgızca telaffuz özelliklerinden etkilenecek değişime uğramış Kalmukça sözler (mendü~möndü gibi), bir kısmının ise Kalmukçanın tınısı taklit edilmek suretiyle türetilmiş anlamsız sözler olduğu anlaşılmaktadır (Kalakaykaşka, Biçiksoloon gibi).

Orozbekov varyantında Moğolca, Kalmukça ve Çince sözlere daha sık yer verildiği halde Moğolca-Kalmukça konuşmaların daha kısa ve aynı birkaç sözcükten ibaret olduğu görülmektedir.

Orozbekov varyantındaki konuşmalarda geçen Radloff varyantıyla benzer sözler bağlam olarak tamamen farklıdır. Möndü (mendü) ve Cabuu (yabu/cabu) gibi Moğolca-Kalmukça diyaloglarda en çok tercih edilen sözler Orozbekov varyantında savaş narası iken Radloff varyantında selamlaşmayla ilgili kalıp sözlerdir. Mendü/möndü sözünün Kalmukça "Merhaba" anlamına geldiği düşünüldüğünde Radloff varyantını anlatan destancının Moğol-Kalmuk dünyasına daha aşina olduğu söylenebilir.

Öte yandan Orozbekov varyantında Moğolca-Kalmukça olduğu iddia edilen ve günlük hayatla, askerî-idarî yapıyla ve dinî hayatla ilgili geniş bir terminolojiye yer verilmektedir.

Öykümlerden doğan bu Moğolca-Kalmukça konuşma ve kavramlar her

⁵ (Bkz: Burhan Haldun Dağı). Cengiz Han'ın Merkit baskını sırasında sığındığı ve Moğollar için kutsal kabul edilen Kentey dağı silsilesi içinde yeralan birdağ (Temir, 1986, s. 40).

ne kadar yerinde kullanılmasa ve çoğunlukla anlamsız olsa da destancının Moğolca-Kalmukçanın tınısına yabancı olmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu durum Orta Asya'daki etnik temasların bir yansıması olması açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Alimov, R. (2014). Sart-Kalmaklar ve Dilleri Üzerine. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 3(4), 244-252.
- Coldoşev, N. C. (2014). Burut Etnik Adı Üzerine. *Siberian Studies (SAD)*, 2(5). 25-36.
- İsakov, A. (2009). Manas Destanı ve Destanda Kırgız-Moğol İlişkileri. *Kardeş Kalemler*, 30, 43-48.
- Lessing, F. D. (2003a). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (G. Karaağaç, Çev.). TDK Yayınları
- Lessing, F. D. (2003b). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. (G. Karaağaç, Çev.). TDK Yayınları
- Kalan, E. (2005). *Cungar Hanlığı'nın Siyasî Tarihi*. (Yüksek Lisans Tezi). MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Küçükbasmacı, G. (2015). Selamlaşma Sözleri Açısından Manas Destanı. *Turkish Studies*, (10)8, 1677-1696.
- Orozbekov, S. (2017a). *Manas Destanı*. 1.C.. TDBB.
- Orozbekov, S. (2017b). *Manas Destanı*. 2.C.. TDBB.
- Orozbekov, S. (2017c). *Manas Destanı*. 3. C.. TDBB.
- Temir, A. (1986). *Moğolların Gizli Tarihi*. TTK Yay.
- Yıldız, N. (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*. I-II. C.. (A. Taymas, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız.

Yazar Katkıları:

Birinci yazar: %100

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions:

First Author: %100

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.